

УДК 398:621.039.586(477.41/.42)

Н. М. Лещенко

УСНІ НАРАТИВИ ПРО ЧОРНОБИЛЬСЬКУ КАТАСТРОФУ: ЗБИРАННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті здійснено огляд наукових досліджень за темою народних наративів про Чорнобильську катастрофу. Описано досвід польової роботи зі збирання оповідей-спогадів про трагедію. Крім того, до статті залучено огляд праць з усної історії про подібні травматичні соціальні потрясіння.

Ключові слова: наратив, усна історія, персональна історія, мікроісторія, Чорнобильська катастрофа, питальник, психологічна травма, переселення, фольклор, експедиція.

В статье проводится обзор научных исследований по теме народных нарративов про Чернобыльскую аварию. Описывается опыт полевой работы по собиранию рассказов-воспоминаний о трагедии. Кроме того, в статью введены обзоры работ по устной истории о подобных травматических социальных потрясениях.

Ключевые слова: наратив, устная история, персональная история, микроистория, Чернобыльская катастрофа, вопросник, психологическая травма, переселение, фольклор, экспедиция.

The article examines a number of studies of oral narratives on the Chornobyl disaster. The authoress' experience of fieldwork concerning gathering narratives-recollections about the tragedy in the Chornobyl exclusion zone is thoroughly reflected and analysed as well. The paper also encompasses the survey of *oral history* studies on similar socially-traumatic accidents.

Keywords: narrative, oral story, personal history, microhistory, Chornobyl disaster, questionnaire, psychological trauma, displacement, folklore, expedition.

Емоційне враження від Чорнобильської катастрофи не згає і через 30 років після аварії. Оповідний матеріал з цієї тема-

тики можна отримати від широкого кола інформаторів-нараторів, починаючи від тих, кого біда торкнулася безпосередньо, у тому числі переселених та людей, пов'язаних із чорнобильською катастрофою в професійній і трудовій діяльності (ліквідатори, переселенці із забрудненої зони, люди, які живуть або працюють на території зони відчуження), до тих, кого зачепила атмосфера таємничості та містифікації навколо аварії на ЧАЕС (туристи, так звані *сталкери*, *геймери*, любителі фантастичної літератури та фільмів). Чорнобиль продовжує обростати міфами, адже інтерес до нього інтенсивно культивується навіть за кордоном. Отже, можна вести мову про широке й майже неоране поле роботи для фольклористів.

Під наративами про Чорнобильську катастрофу ми розуміємо усні оповідні жанри, які прямо (безпосередньо про вибух та його передумови й наслідки) або опосередковано (історії про переселення людей із зони катастрофи, прощання з рідною хатою та нові умови життя) пов'язані з аварією на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 року.

На сьогодні комплексного аналізу усної історичної матеріалів про Чорнобильську катастрофу ще не здійснено, хоча їх збирання триває вже багато років. Передусім варто згадати багаторічну діяльність історико-етнографічних експедицій Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – ДНЦЗКСТК). Експедиції проводяться з 1994 року в зоні відчуження, збирається матеріальна та духовна культура за широким обсягом тем. Водночас відбуваються регулярні виїзди до місць компактного проживання переселенців та щорічні експедиції в 2-гу та 3-тю зони радіоактивного забруднення вздовж північного кордону України аж до Волинської області. В архіві ДНЦЗКСТК на сьогодні зберігається чи не найбільше матеріалів за темою нашого дослідження. За 23 роки експедиційної роботи, яка триває й досі, у ній взяли участь науковці зі Львова, Луцька, Києва, Одеси, Рівного та інших міст. До експедицій ДНЦЗКСТК

запрошуються науковці провідних профільних установ, серед яких – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ ім. М. Т. Рильського), Інститут народознавства НАН України, Інститут археології НАН України, Інститут української мови НАН України, Рівненський обласний краєзнавчий музей, Рівненський державний гуманітарний університет та ін.

У 1993–1995 роках працівниками ІМФЕ ім. М. Т. Рильського проводились експедиції в місця компактного проживання переселенців із Чорнобильської зони. Це були села Чернігівської, Київської та Житомирської областей. У 2011–2012 роках Інститутом здійснювалося анкетування старшокласників шкіл Іванківського, Поліського та Вишгородського районів Київської області, а також у місті Славутичі. Місцевість була обрана як така, що розташовується в безпосередній близькості до епіцентру катастрофи. Етнограф Галина Бондаренко, яка брала участь у збиранні матеріалів, акцентує увагу на таких моментах, як розповіді про передчуття катастрофи, роздуми інформаторів про її причини і можливі наслідки для країни та світу в цілому, анекдоти про Чорнобиль як жанр чорного гумору [3, с. 87].

У 2011–2012 роках, через 26 років після аварії, реалізовано міжнародний проект «Екологічний фактор та соціокультурні параметри життя населення в зоні Чорнобильської катастрофи. Гомельська, Брянська, Чернігівська області» за участю науковців з України (ІМФЕ ім. М. Т. Рильського), Білорусі (Інститут мистецтвознавства, етнографії та фольклору ім. К. Кропиви НАН Білорусії) та Росії (Інститут етнології та антропології ім. М. М. Міклухо-Маклая РАН). У ньому всебічно розглядалися питання культурної спадщини постраждалих територій, вивчалися особливості життя населення, збереження етнокультурних зв'язків та вплив на них наслідків аварії на ЧАЕС. Інтерв'ювались як переселенці-чорнобильці, так і місцеві жителі, що проживали поряд з переселенцями, розглядав-

ся колективний досвід подолання психологічних травм, налагодження комунікації, збереження ідентичності переселених. Результатом роботи стали два збірники наукових праць – один у Москві [18], а другий – в ІМФЕ ім. М. Т. Рильського.

З 2012 року в рамках українсько-німецького проекту за участю історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна в Харкові відкрито «Чорнобильську історичну майстерню», у якій зберігаються усні свідчення ліквідаторів, створено електронний архів спогадів.

Активну діяльність зі збирання інформації про Чорнобильську аварію здійснює Білоруський інститут усної історії (Мінськ).

Перші видання матеріалів з чорнобильської теми почали з'являтися переважно за кордоном. Українська дослідниця, доктор наук, професор Хайфського університету (Ізраїль) Лариса Фіалкова здійснила аналітичне дослідження збірок, де зафіксовано різні фольклорні жанри, переважно гумористичного змісту. Авторка акцентувала увагу на семи збірках. Перша містить записи особистих оповідей людей, які безпосередньо пережили катастрофу, а також зразки віршованого чорного гумору, дитячих ігор та анекдотів. Укладачем збірки, виданої у формі повісті російською мовою, є Ю. Щербак [25]. Друга збірка, упорядкована Дорою Штурман та Сергієм Тіктінім, містить 47 анекдотів і один римований текст [24]. Третю збірку Л. Фіалкова підготувала в 1991–1992 роках, вона охоплює 22 анекдоти, одну легенду про долю, один меморат, одну легенду про катастрофу як Господню кару та три віршовані тексти [28]. Четверта зібрана й видана киянином Богданом Жолдаком українською мовою 2001 року, до неї увійшов 161 прозовий і 21 віршований текст [9]. Серед закордонних видань відомі збірка Джеймса Моррісона [30], де надруковано вісім польських анекдотів і один віршований текст; збірка Амана Рейнхольда [31] із 17 анекдотами, записаними у США,

та одним текстом з Баварії; збірка Ласло Курті [29], де міститься 47 анекдотів, зібраних у різних країнах, а саме: у колишній Чехословаччині (1–18), Угорщині (19–44) та Польщі (45–47). Усі тексти надруковані в англійському перекладі без інформації про оповідачів. Не всі збірки мають фахову паспортизацію матеріалів та дотримання автентичності тексту (помітна авторська літературна обробка), тому не можуть бути повноцінним джерелом досліджень. Однак вони можуть знадобитися у справі підготовки специфічних питальників для польового дослідження та широкого користування, а також укладання покажчика сюжетів і мотивів про Чорнобильську катастрофу.

У чорнобильському фольклорі кількісно переважають анекдоти, бувальщини, гумористичні віршовані тексти, приповідки, жарти, каламбури. Ці жанри мають свій період функціонування – від кількох місяців до кількох років після аварії. Анекдот є найпоширенішим і найбільш дослідженим. Можемо говорити про його антифрустративну функцію, коли в період невизначеності й страху перед невідомим соціальна напруга знімалася гумором [21].

Л. Фіалкова ґрунтовно займалася дослідженням чорнобильського фольклору в контексті так званого фольклору шибениць, тобто фольклорних текстів, що виникали й функціонували в умовах підвищеного ризику чи об'єктивної масової небезпеки. Її статтю «Народний коментар до ядерної катастрофи» надруковано англійською мовою в Університеті Індіани (США) [28].

Звертаючись до питання усної історичних наративів про Чорнобильську катастрофу, вважаємо за потрібне згадати книгу Валентини Борисенко «Така житка...», де опубліковано наративи, записані в 1994 році (експедиція ДНЦЗКСТК) методом усної історії в селах Поліського району Київської області (2-га зона відселення) від мешканців, які відмовилися переїжджати. У ній відображена філософія й повсякдення людей, які не змогли залишити свою малу батьківщину («родіну», «дом»). Опитування

проводилося за темою «харчування», але дослідниця зафіксувала весь контекст розповіді інформатора, де цікавими для нас є вислови про рідну землю, радіацію, зміну звичного життєвого ритму та налагодження життя після аварії [4].

Інформативним джерелом чорнобильських наративів можна вважати і книгу Лідії Орел «Українське Полісся. Те, що не забувається» [17]. Вона містить реліктовий фольклорний матеріал з постраждалих від Чорнобиля територій, а також інформативні уривки експедиційних матеріалів, де респонденти розповідають, зокрема, і про те, як катастрофа відобразилася на їхньому житті.

Серед сучасних закордонних студій варто назвати дослідження Павла Секули «Чорнобиль: соціально-економічні, політичні та культурні наслідки ядерної катастрофи для України», що вийшло друком у Кракові. У праці використано розлогі матеріали з багатьох архівів та публікацій, що стосуються катастрофи, зокрема й усноісторичні [32].

Білоруський збірник статей «Чорнобильська аварія і суспільство: 30 років після катастрофи», вийшов друком у 2017 році за результатами однойменної міжнародної конференції в Мінську, ініційованої Білоруським архівом усної історії. Тематикою конференції були соціальні наслідки аварії в тридцятирічній ретроспективі, низка авторів статей аналізують наративи від переселенців і ліквідаторів Білорусі та України [23].

Щодо окремих аналітичних досліджень наративів про Чорнобильську катастрофу, то таких праць небагато. Назвімо, приміром, статтю Г. Бондаренко «Современные мифы о Чернобыле», у якій авторка розглядає власноруч зафіксовані наративи від переселенців та із зони відчуження, вивчає міфи, що виникли через необізнаність. «Не знаючи правди, народ створює власний варіант історії та на свій лад інтерпретує її», – доходить висновку авторка [2, с. 370]. Г. Бондаренко виокремлює в наративах такі головні мотиви: мотив батьківщини

як утраченого Раю, мотив місіонерства – як Ісус страждав, так і вони страждають, у надії, що люди схаменуться. Цей мотив простежує науковець і на інтернет-форумах, де відбувається гуртування людей шляхом створення спеціальних сайтів та пошук своєї малої батьківщини нащадками переселенців. Тут також трапляється цікавий матеріал для фольклористів [2, с. 373]. В опису матеріалів дослідниці знаходимо одну з легендарних причин аварії – семітське кладовище, на місці якого було цинічно побудовано станцію [2, с. 374].

Теоретичне осмислення «чорнобильського» анекдоту здійснила Вікторія Завадська в статті «Про деякі тенденції часопросторового сприйняття дійсності у чорнобильських анекдотах». Дослідниця ставить під сумнів виникнення анекдоту одразу після аварії, що підтверджують її інформатори, адже психологічний стан населення спочатку коливався від пригніченості, невизначеності до паніки. За свідченнями очевидців, анекдоти почали з'являтися вже влітку, коли люди хоч трохи розібралися в ситуації [10, с. 224–233]. Таким чином, ми не виключаємо психотерапевтичної антифрустраційної функції анекдоту, однак час появи цього жанру, часові межі його існування, оповідне середовище потребують додаткового вивчення.

Кілька анекдотів із чорнобильської тематики містить праця фольклористки Ірини Кімакович «Анекдот як фольклорний жанр». Дослідниця також пише про психотерапевтичну функцію гумору: «Примус до сміху, до того ж до сміху колективного, – це суспільна функція жанру: він “змушує” оповідача та його аудиторію дивитися на світ оптимістично. Анекдот, розказаний тому, хто в біді, – інколи чи не єдиний реальний спосіб допомоги, тому що жанр “розриває” ланцюги поневолення та горя. Очевидно, що анекдот є традиційний засіб психокорекції, тому такий аспект дослідження також видається плідним» [11, с. 7].

Молода дослідниця Дарина Анцибор з'ясовує природу гумору в критичних ситуаціях у своїй статті «Природа сміху в чорнобильському та епідемічному фольклорі» [1]. Вона розглядає гумористичні фольклорні тексти, що з'являються ситуативно, як «захисний бар'єр, який ставить сама людська психіка, стикнувшись із якоюсь екстремальною ситуацією й перебуваючи в певному напруженні якийсь час» [1, с. 366]. Тобто це так зване «екзистенційне освоєння страху через комічне» [1, с. 367]. Авторка розглядає сюжети гумористичних наративів, пов'язаних з темою Чорнобиля та епідемією свинячого грипу у 2009–2010 роках, стверджуючи спільну психологічну природу їх походження.

Чорнобильську трагедію як психологічну травму розглядає еколог та колишній ліквідатор Сергій Мирний у статті «Чорнобиль як інфо-травма». Для нас його дослідження цікаве тим, що автор ретельно вивчає інформаційне середовище до, під час і після трагедії та його вплив на ставлення різних верств населення до аварії. Він переконаний, що серед найбільших антропогенних наслідків для населення був емоційний стрес, підкріплений інформаційними і політичними передумовами. Це дослідження допомагає оцінити обставини й основи формування деяких народних уявлень, трактувань, що поступово сформувались у фольклорні мотиви та сюжети на тему Чорнобильської катастрофи [16].

Чорнобильська катастрофа вдарила по суспільству надто сильно, тому особливістю польової роботи із цієї теми стало те, що інформаторами може бути якнайширше коло людей. Проводячи власні дослідження чорнобильського наративу, першочерговим завданням вважаємо вивчення того кола респондентів, які пережили переселення (*переселенці*) або повернулися жити на відселені території, зокрема до зони відчуження (*самосели*). Цінними інформаторами для нас є люди старшого покоління, які пам'ятають архаїчні звичаї та обря-

ди і яких залишилося мало. Додатково опитуємо так званих *автохтонів* – людей, які живуть поряд із зоною відчуження, не виселялися й контактують із *самоселами*, та людей із сіл, де побудовані поселення для переселенців.

Для кожної категорії респондентів складено окремий питальник. Деякі питання повторюються. У процесі опитування насамперед вдається зафіксувати усну біографію самої людини, потім отримуємо відповіді на заплановані питання, які часто «оброс-тають» доволі інформативним контекстом. Використовуємо метод суцільного запису. Під час інтерв'ювання особистих спогадів у розповіді наратора виявляється певний жанровий спектр: сни, передбачення, передчуття, провіщення, знамення, віршовані рядки, легенди про причини вибуху, прислів'я та приказки про рідний край («родіну»), голосіння, думки про радіацію.

Наведемо узагальнений варіант питальника про Чорнобильську катастрофу з деякими прикладами відповідей.

Як люди ставилися до появи Чорнобильської АЕС до аварії? Чи пам'ятаєте час, коли почали будувати станцію? (Розповіді про масовий виїзд євреїв; схвалення можливості працевлаштування, гарної забезпеченості міста Прип'яті).

Як і коли дізналися про аварію? (Респонденти часто розповідають про замовчування владою ситуації; дехто бачив як горіло: «Вогонь як решето!»; згадки про те, що «картопля померзла», де пройшла радіаційна хмара).

Як вважаєте, чому стався вибух? (Існують різні версії: американські шпигуни; погане або прокляте місце, де побудували станцію, – «над ним навіть птахи не літали»; розповіді-версії про помилки обслуговуючого персоналу станції; бажання знищити український народ тощо).

Чи ворожили в селах циганки? (Часто згадують слова циганок: «Не житимеш у цій хаті», «У цій хаті не вмреш!», «Далека дорога», потім переходять на інші пророцтва, переказуючи Нострадамуса, Вангу, Одкровення від Іоанна).

Що таке радіація? («Ще як дрова горять», «як дощ іде, то піна у воді», «коліна крутить», «як кропивою по ногах пече», «жарко стає» та ін.).

Чи страшно було після вибуху? Боялися радіації? («А чого її боятись? Її ж не видно! Не стріляють же!»).

Чи давали рекомендації щодо харчування? («Молоко пити треба, але щоб відстоялося, щоб радіація осіла на дно», «Пити багато горілки!»).

Як називають грошову допомогу чорнобильцям? («Гробові»).

Як вас називають місцеві? («Чорнобильці», «переселенці», «беженці», «заражонніє», «наброди», «гуни» тощо).

Чи боялися вас люди через те, що ви із Чорнобиля? (Часто згадують випадки, коли на базарі, у санаторії чи на новому місці проживання люди намагались обходити «заражонних», щоб не набрати від них радіації).

Чому повернулись у своє село? (Найчастіше респонденти говорять, що не змогли покинути рідні краї, але є й такі, які із серйозних причин не прижилися на новому місці).

Чи сниться вам ваша хата? (Покинута хата та село снять-ся всім респондентам).

Як прощалися з хатою? (Розповідь часто супроводжується уривками голосінь; монологам прощання з хатою, деревами в садку тощо; респонденти розповідають про ритуал залишення хати, під час якого піклуються про те, щоб піч не залишалася порожньою, щоб на столі лишалася, наприклад, сіль; з жалем розповідають, як довелося залишити домашніх тварин напризволяще).

Саме ці запитання дали можливість зафіксувати найдетальнішу оповідь. Інтерв'ю проводилися з тими, хто безпосередньо пережив біду, пов'язану з аварією, насамперед переселення. Часом респонденти боялися розмови, часто казали напівжартома, мовляв, їх тепер «посадять в тюрму». Вони цікавилися нашими документами й насторожено контролювали хід розмови з людьми похилого віку.

Під час роботи з респондентами можна простежити певні характерні оповідні риси, які допоможуть нам групувати й узагальнювати записану інформацію.

Насамперед це відмінність між *переселенцями* й *самоселами* в настрої розповіді. У перших закарбувалася туга за втраченою «родиною» за «ягодамі-грибами» рідних лісів, за рибою рідних річок. У їхніх розповідях ідеалізований, майже райський образ рідного краю, що є цілком природним для вимушених переселенців загалом. Також це спогади про хату, збудовану переважно власними силами. Деякі респонденти щойно в'їхали в новий дім. З роками покинутий край, або «родіна», для переселенців набуває ідеалізованих рис, де особливо значимими є природа та угіддя, чого вони не знаходять на новому місці проживання. Той факт, що нові хати значно більші, газифіковані, село асфальтоване, зі зручною транспортною комунікацією, а земля часом набагато родючіша, ніж на «родіні», емоційно не переважають втрати. «Стилістичний прийом наголошення позитивної домінантної ознаки застосовують для вербалізації важкості втрати», – доходить висновку дослідниця наративів від переселенців із затоплених сіл Ірина Коваль-Фучило [13, с. 226]. І справді, відчуття втрати для цих людей нічим не можливо компенсувати, адже вони звикли жити серед лісів, звикли до угідь і побудували навколо цього своє життя, покинули могили предків, дім, який будували переважно власними руками, землю, до якої звикли і майже ніколи не залишали, а тепер потрапили в неприродні для себе умови.

Психологічний стан батьків і численні розповіді про малу батьківщину передаються дітям. Інформанти неодноразово висловлювали бажання поїхати в покинуте село. Хочуть його побачити. «Утопічний характер (і це цілком умотивовано психологічно) мають оповіді переселенців із забруднених внаслідок Чорнобильської катастрофи територій про щедрість природи та життя в рідному краї до переселення. Так само іде-

алізований характер мають і родинні історії про батька та матір [...] неважко углядіти в цих оповідах омріяні оповідачами соціальні ідеали та прагнення, які при розгляді текстів стають очевидними», – зауважує відома українська дослідниця прозового фольклору Олександра Бріцина [6, с. 139].

Самосели живуть тепер в особливих умовах, що їх диктує перебування на території зони відчуження. Станом на 2017 рік у селах зони залишилося по кілька мешканців (загалом 64 особи), у місті Чорнобилі також живуть люди (85 постійних жителів). *Самосели* ведуть присадибне господарство, відвідують у базарні дні м. Іванків, церкву в Чорнобилі. Більшість з них – люди похилого віку, які вже не від’їздять далеко від своєї хати. Їхні наративи досить життєствердні, яскраво позначені повним ігноруванням радіації та неабиякою прив’язаністю до місця проживання, небажанням залишати нажиті місця.

Старші люди, як у зоні відчуження, так і в місцях проживання *переселенців*, описують події колоритніше й «фольклорніше», на відміну від обізнаного й прагматичного молодшого покоління. Розповіді багаті на пояснення, трактування, порівняння, насичені прислів’ями та приказками, повчаннями. Розповідають охоче, тут спрацьовує природне бажання з кимось поговорити, що є сприятливим для збирача.

Також можна виокремити гендерний аспект оповідей. Інформатори – чоловіки та жінки – мають свою оповідну специфіку. Чоловіки лаконічніші й чіткіші у висловлюваннях, точніше подають географічну локалізацію подій, менш сентиментальні. Жінки дають більше емоційних оцінок, частіше говорять про сім’ю, у їхніх розповідях родина майже завжди в центрі уваги, тоді як чоловіки схильні давати більше аналізу політичних подій, висловлювати своє ставлення до відомих осіб, посадовців, чітко називати їхні прізвища. Натомість жінки більш узагальнено окреслюють політичні моменти. У цілому інтереси та діяльність визначають пріоритети свідчень оповідача.

Серед лінгвістичних особливостей оповідей можемо також виокремити використання нейтральних слів та евфемізмів для позначення обценної лексики. Красномовніше вираження почуттів та емоцій, наявність довгої передісторії певної події притаманні жінкам. Схильність оперувати специфічною термінологією, кліше, книжною лексикою властива колишнім учителям, головам сілрад та працівникам державних структур, назагал чоловікам.

У цьому питанні наші спостереження цілком узгоджуються з аналізом львівської дослідниці Оксани Кісь, яка виводить причини такої відмінності: чоловіки та жінки могли бути по-різному залучені до тих чи інших подій і самі події могли мати на них різний вплив; чоловіки та жінки фіксують у пам'яті різні аспекти пережитих подій, тобто в пам'яті чоловіка й жінки зберігаються відмінні «картини» тієї чи іншої події; аналізуючи гендерну лінгвістику, маємо можливість спостерегти значні відмінності в мові та мовленні чоловіків і жінок. Існує багато параметрів відмінностей у репрезентації спогадів за гендерною ознакою. Окремо О. Кісь звертає увагу на демографічний фактор: вищу тривалість життя та кількісну більшість жінок над чоловіками [12, с. 11–12]. В архівах справді домінують саме жіночі наративи, у тому числі й про Чорнобильську катастрофу. «Чоловіки говорять, щоб досягти результату (інструментальний підхід); жінки говорять, щоб взаємодіяти з іншими (емоційний підхід). Сутність відмінності криється в тому, що у спілкуванні з іншими жінки прагнуть встановити зв'язки, а чоловіки – досягти статусу. Через це жінки будуть радше говорити про почуття, стосунки та людей, включатимуть більше емоційних елементів. Натомість чоловіки уникатимуть проявів емоцій як ознаки слабкості, віддаючи перевагу фактам та відстороненій позиції, вони радше повчатимуть інших з позиції знавця і авторитета» [12, с. 28].

У процесі запису наративів про чорнобильську катастрофу можна не лише виокремити жанри й теми практик нара-

торів, а й сформувати чіткі типові образи самих носіїв інформації.

Варто зазначити, що, підсумовуючи результати опитування переважно *переселенців* та *самоселів* за 2015–2017 роки (близько 200 респондентів), бачимо, що майже не фіксувалися жарти та анекдоти навколо чорнобильської теми. Очевидно «епоха» жартів уже давно минула або ж у деяких колах респондентів узагалі не існувала. Зрідка в різних інтерпретаціях доводилося почути жартівливе віршування зі стабільним початком «Українці – горда нація...», висловлювання від чоловіків про вплив радіації на статеву функцію, до того ж ті, хто проживає або працює на території зони відчуження, говорять про позитивний вплив, переселенці підкреслюють негативний. Пригадуючи розмови тодішньої молоді, фіксуємо уривки розмов, де радіація дещо «олюднюється»: «на копицях сидить», «іде поряд» та ін. Це питання ще потребує додаткової уваги, так само як і існування теми Чорнобиля та радіації в дитячому середовищі.

У запропонованому дослідженні ми спиралися також на праці сучасних фольклористів з вивчення наративів іншої тематики, нагромаджений ними досвід.

Так, вітчизняний науковець Олена Боряк звертає увагу на усну історію як предмет міждисциплінарного дослідження: «Пошук нових тем, нових проблем і нових підходів – одна з характерних тенденцій у сучасних етнографічних дослідженнях. Справжній науковий доробок народжується із поєднання двох складових, двох факторів: новий матеріал, нова проблематика» [5, с. 209]. О. Боряк акцентує увагу й на опрацюванні нового інструментарію [5, с. 209]. Дослідниця бачить усну історію близькою до антропології, звертаючи увагу на західні джерела, які розглядають усну історію як історичну антропологію або антропологічно орієнтовану історію, що пов'язана з колом питань, які стосуються простої людини.

Важливою теоретичною працею для нашого дослідження є монографія О. Бріциної «Українська усна традиційна проза: питання текстології та виконавства» [7]. У ній описано роботу з інформаторами, деякі експериментальні стратегії фіксації матеріалу та окремих жанрів, методи роботи із записаним матеріалом, а також наукові школи, історичні й теоретичні передумови сучасних фольклорних досліджень.

Велику теоретичну базу має праця Гелінади Грінченко «Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти» [8], де послідовно простежено нагромадження досвіду усноісторичних досліджень та методів їх аналізу переважно закордонними науковцями.

У своєму дослідженні наративів про переселення із зони затоплення Дністровським водосховищем І. Коваль-Фучило розглядає роботу фольклориста як можливість «переосмислення важливості індивідуальної історії для узагальнення народного досвіду і прагнення проаналізувати відображення його в культурних кодах, зокрема у фольклорних фактах, мові, соціальних практиках» [13, с. 216]. Дослідниця виокремлює «три культурні сфери, у яких відбулися процеси певної стандартизації, клішованості осмислення примусового переселення безпосередніми учасниками цієї події: «1. Лінгвістична, зокрема фольклорна. Тут особливості словесної передачі пережитого досвіду. Мовні засоби, повторювані елементи, особливості номінації; 2. Соціальні практики. Дії, загалом періодично повторювані, направлені на спогади, вшанування пам'яті (приміром, щорічні поїздки до місць відселення, вшанування дат); 3. Психологічні рефлексії. Тут мають на увазі, наприклад, сни, спогади, які викликають плач, інформація, про яку відмовляються говорити» [13, с. 217].

І. Коваль-Фучило наголошує, що «існування усталених клішованих форм у наративах про примусове переселення – це найочевидніший рівень фольклорності цих текстів» [13, с. 220].

Отже, автобіографічні спогади окремого учасника подій відображають загальну суспільно-історичну проблематику. Дослідниця наративів Оксана Лабащук, спираючись на праці Степана Мишанича та болгарської дослідниці Аніти Касабової, доходить висновку, що під час огляду публікацій, у яких досліджуються усні оповідання, можна зауважити закономірність: у поле зору дослідників завжди потрапляють розповіді про значущий історичний досвід особистості, а сильне емоційне потрясіння, емоції не тільки відіграють вагомую роль для збереження в пам'яті та пізнішого відтворення події, але й впливають на її художню образність під час розповіді та майстерний виклад сюжету [15, с. 53].

Праця О. Лабащук «Натальний наратив і усна традиція: синтактика, семантика, прагматика» – гарний приклад роботи фольклориста над емоційно значущими для інформатора спогадами про отриманий досвід. Тут аналізуються характер побутування, особливості трансляції та функції самих оповідей [15].

Наративний матеріал від переселенців ґрунтовно досліджено в монографії Лесі Халюк «Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння: жанрово-тематична специфіка, художні особливості» [22].

Варто згадати також працю Оксани Кузьменко «Фольклорні особливості народних оповідань про Голодомор (на матеріалі власних записів із Вінниччини)» [14].

Звертаємо увагу на збірник статей «У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело» [20]. Його укладено на основі доповідей за результатами роботи однойменної міжнародної наукової конференції в Харкові (2009). У ньому вміщено наукові проекти з усної історії, аналіз та інтерпретацію інтерв'ю, розглянуто проблеми і перспективи роботи з джерелами усного походження.

Ще один збірник, у якому відображено дискусію методологічних питань усної історичної дослідження в сучасній Україні,

під назвою «Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді», який видано за матеріалами однойменної конференції, свідчить про подальшу активізацію інтересу до усних наративів про суспільно значимі події. У збірнику розглянуто такі теми: Перша та Друга світові війни, масові депортації, перебудова, війна в Афганістані, революція Гідності та окупація Криму [19].

Об'ємний збірник усних наративів на тему переселення під час операції «Вісла» вийшов друком у Варшаві в 1997 році під назвою «1947. Пропам'ятна книга» [27]. Видання містить травматичні спогади, що тематично перегукуються зі спогадами людей, які пережили раптове примусове переселення. Цей матеріал дає можливість зробити ширші висновки, аналізуючи записи від переселенців-чорнобильців.

Науково-популярне видання «1933: “І чого ви ще живі?”» містить як записи усних наративів на тему Голодомору, так і ґрунтовний теоретичний матеріал щодо їх збирання та аналізу [26].

Наведений огляд матеріалів зі збирання та дослідження фольклору про Чорнобильську катастрофу дає можливість говорити про те, що першими привернули увагу фольклористів гумор, пророцтва та легенди. Найменш досліджені персональні оповіді. Загалом чорнобильський наратив розглядався в сукупності з низкою подібних, але в іншій тематиці, наприклад, у контексті вимушеного переселення, епідеміологічного фольклору, есхатологічних легенд тощо. Однак ще не проведено комплексного дослідження цієї теми. Досвід, нагромаджений українськими та іноземними науковцями у вивченні персональних наративів про інші значимі травматичні події, розширює коло завдань та допомагає здійснити глибший аналіз та дійти відповідних висновків.

У чорнобильській тематиці ми маємо досить широке коло респондентів. Найінформативнішими для нас є так звані *самосели* та *переселенці* старшої вікової групи. Розширюючи коло

досліджень, до нього можуть увійти ліквідатори, мешканці сіл навколо зони відчуження та інших постраждалих територій, які не є обов'язковими для відселення, а також так звані *сталкери* і туристи, кількість яких на сьогодні стрімко зростає.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Анцибор Д.* Природа сміху в чорнобильському та епідемічному фольклорі / Дар'я Вікторівна Анцибор // Література. Фольклор. Проблеми поетики / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2012. – Вип. 36. – С. 366–371.

2. *Бондаренко Г.* Современные мифы о Чернобыле / Г. Бондаренко // История – миф – фольклор в еврейской и славянской культурной традиции : сб. ст. – Москва, 2009. – Вып. 24. – С. 370–379. – (Академическая серия).

3. *Бондаренко Г. Б.* Образ Чернобыля в современном мировоззрении населения Украины / Г. Бондаренко // Социокультурные последствия Чернобыльской аварии / Исследования по прикладной и неотложной этнологии. – Москва : ИЭА РАН, 2012. – Вып. 230/231. – С. 86–93.

4. *Борисенко В. К.* Така житка... : Культура повсякдення українців Чорнобильського Полісся (за матеріалами етнографічної експедиції 1994 р.). / В. Борисенко. – Київ : ВД «Стилос», 2011. – 224 с.

5. *Боряк О.* Від усної історії та мікроісторії до усної антропологічної історії: у пошуках сучасного інструментарію / Олена Боряк // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. – Київ : Видавництво Асоціації етнологів, 2000. – Кн. 1–2. – С. 209–215.

6. *Бріцина О.* XX сторіччя в усній історії українців (нотатки до питання про історизм фольклору) / Олександра Бріцина // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело : зб. наук. ст. / за ред. Г. Г. Грінченка, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків : ПП «ТОРГСІНПЛЮС», 2010. – С. 135–144.

7. *Бріцина О. Ю.* Українська усна традиційна проза: питання текстології та виконавства / Олександра Бріцина. – Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. – 400 с.

8. *Грінченко Г.* Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти / Г. Грінченко. – Харків : НТМТ, 2012. – 304 с.

9. *Жолдак Б.* Грибочки з-під Чорнобиля: анекдоти часів ядерної катастрофи / Жолдак Б. // Єгупець : художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки. – 2001. – № 8. – 144–162

10. *Завадська В.* Про деякі тенденції часопросторового сприйняття дійсності у чорнобильських анекдотах / Вікторія Завадська // Локальна та регіональна специфіка традиційної культури : зб. наук. пр. / Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». – Одеса : вид-во КПОМД, 2013. – С. 224–233.

11. *Кімакович І. І.* Анекдот як фольклорний жанр : монографія / Ірина Кімакович / НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – Київ : Освіта України, 2014. – 316 с.

12. *Кісь О.* Гендерні аспекти практики усної історичних досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації / Оксана Кісь // Суспільні зміни і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді. Матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Львів] 25–26 вересня 2014 р. / [упоряд.: О. Р. Кісь, Г. Г. Грінченко, Т. Пастушенко] ; НАН України, Інститут народознавства, Українська асоціація усної історії. – Львів, 2014. – С. 11–41.

13. *Коваль-Фучило І. М.* Осмислення примусового переселення із зони затоплення Дністровським водосховищем (за матеріалами усної історичних наративів) / Ірина Коваль-Фучило // Слов'янський світ. – 2014. – Вип. 13. – С. 215–231.

14. *Кузьменко О.* Фольклорні особливості народних оповідань про Голодомор (на матеріалі власних записів із Вінниччини) / Оксана Кузьменко // Відлуння голодомору-геноциду, 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні / за ред. Р. Кирчіва, О. Романіва. – Львів, 2005. – С. 90–95.

15. *Лабашук О.* Натальний наратив і усна традиція: синтактика, семантика, прагматика : монографія / О. Лабашук. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2013. – 320 с.

16. *Мирний С.* Чорнобиль як інфо-травма / Сергій Мирний // Критика. – 2010. – № 3/4. – С. 18–22.

17. *Орел Л. Г.* Українське Полісся. Те, що не забувається / Л. Г. Орел. – Київ : Наш час, 2010. – 272 с. – (Серія «Невідома Україна»).

18. Социокультурные последствия Чернобыльской аварии / Исследования по прикладной и неотложной этнологии. – Москва : ИЭА РАН, 2012. – Вып. 230/231. – 107 с.

19. Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді. Матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Львів] 25–26 вересня 2014 р. / [упоряд.: О. Р. Кісь, Г. Г. Грінченко, Т. Пастушенко] ; НАН України, Інститут народознавства, Українська асоціація усної історії. – Львів, 2014. – 284 с.

20. У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело : зб. наук. ст. / за ред. Г. Г. Грінченка, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків : ПП «ТОРГСІНПЛЮС», 2010. – 248 с.

21. *Фіалкова Л. Л.* Радіоактивний гумор // *Фіалкова Л. Л.* Коли гори сходяться: нариси українсько-ізраїльських фольклорних взаємин. – Київ, 2007. – С. 76–105.

22. *Халюк Л.* Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння: жанрово-тематична специфіка, художні особливості / Леся Халюк ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – Київ, 2013. – 202 с.

23. Чернобыльская авария і грамадства: 30 год пасля катастрофы / пад рэд. А. Ф. Смаленчука. – Мінск : Зміцер Колас, 2017. – 384 с.

24. *Штурман Д., Тиктин С.* Советский Союз в зеркале политического анекдота / Д. Штурман, С. Тиктин. – Иерусалим : Экспресс, 1987.

25. Щербак Ю. Чернобыль / Щербак Юрий // Юность. – 1987. – № 6. – С. 44–66; № 7. – С. 33–53; № 9. – С. 5–8; № 10. – С. 11–29.

26. 1933: «І чого ви ще живі?» / упоряд. Тетяна Боряк. – Київ : Кліо, 2016. – 720 с.

27. 1947. Пропам'ятна книга / упоряд. Богдан Гук. – Варшава : Тирса, 1997. – 647 с.

28. *Fialkova L.* Chernobyl's Folklore: Vernacular Commentary on Nuclear Disaster / L. Fialkova // Journal of Folklore Research. – 2001. – P. 181–204.

29. *Kürti L.* The Politics of Joking: Popular Responseto Chernobyl / László Kürti // Journal of American Folklore. – 1988. – 101. – P. 324–334.

30. *Morrison J.* Fallout from Chernobyl: Radioactive and Irreverent Polish 'Humor' / James Morrison // Maledikta: The International Journal of Verbal Aggression. – 1986–1987. – 9. – P. 67–70.

31. *Reinhold A.* Chernobyl / Aman Reinhold // Maledikta: The International Journal of Verbal Aggression. – 1986–1987. – 9. – P. 277–279.

32. *Sekuła P.* Czarnobyl. Społeczno-gospodarcze, polityczne i kulturowe konsekwencje katastrofy jądrowej Ukrainy / Paweł Sekuła ; Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza, tom XXIII. – Kraków, 2014. – 425 s.

SUMMARY

The Chernobyl disaster remains a flavour of the mouth in Ukrainian society even thirty years after the tragedy has happened. Along with painful memories about the liquidation of the accident consequences, mass forced displacement, difficult psychological atmosphere, and government's information hiding, the Chernobyl theme is now undergoing a new information phase of its development. The latter means the growing interest in the exclusion zone itself. We can observe how new myths and versions of the Chernobyl accident are emerging. Thus, urgent is the question of comprehensively studying oral history and folkloric phenomena of the Chernobyl-related themes.

The authoress offers a reader a deep reflection upon her own fieldwork experience, reflected in narratives on the Chernobyl disaster, among various informants, including those who have been displaced upon the Chernobyl accident, and those who continue to live in the exclusion zone, with examining features of their stories. The authoress-compiled questionnaire with examples of typical answers is submitted too.

There is also given a survey of a number of studies that had been conducted by various scholars and having to do with both the Chernobyl disaster and similar themes related to recollections on socially significant accidents.

Keywords: narrative, oral story, personal history, microhistory, Chernobyl disaster, questionnaire, psychological trauma, displacement, folklore, expedition.